

KÖZÉPOSZTÁLY

Angelusz Róbert–Tardos Róbert

KÖZÉPRÉTEGESEDÉS ÉS POLGÁROSODÁS – FOGALMI DILEMMÁK*

1. A középrétegek, illetve a középosztály fogalma oly mértékben vált reflektálatlan-ná nemcsak a publicisztikában, de a szociológiai szakirodalomban is, hogy időnként akkor is teljesen magától értetődően használják a középosztály(-rétegek) kifejezést, ha mindössze kétosztatú modellt alkalmaznak. Ha e fogalmakat komolyan akarjuk venni, akkor mindenekelőtt a „közép” stratifikációs tartalmát kell tisztáznunk. Közép – mihez képest? Nyilvánvaló, hogy a kategória meghatározását meg kell előznie a „szélek” identifikálásának.

Ebben az értelemben „közép” az, ami sem a felső, sem az alsó rétegekhez nem sorolható. Bármilyen triviális ez a megállapítás, a kialakult szociológiai gyakorlatban mégsem kerül sor következetes alkalmazására. Az utóbbi (az alsó szélről való) elhatárolással gyakorlatilag kevésbé van gond, ezzel szemben a felső rétegektől való elhatárolás sokkal inkább hajlamos arra, hogy „jótékony homályban” maradjon. Ha nincs határozott képünk a szélekről, a középről való elképzelésünk is elmosódik – határai ide-oda fognak csúszkálni. Megjegyzéseinket ezért is kezdtük e kérdés taglalásával.

Akár kategoriális-relacionista, akár graduális alapon történik a közép meghatározása, mindkét esetben elengedhetetlen feltétel az elválasztó határok, illetve zónák megállapítása. Ha az előbbi, osztályjellegű modell felé közelítünk, ezek a határok (legalábbis analitikus szinten) elvileg élesebben kijelölhetőek, a graduális megközelítés viszont eleve tartalmazza ebből a lehatárolási szempontból az önkényesség bizonyos elemét.

Felmerülhet a kérdés, mennyire „vastagok” vagy „vékonyak” ezek a szélek, és egyáltalán hogyan határozhatóak meg. Itt az az egyszerre elméleti és módszertani kérdés is felvetődik, hogy ha a felső szintet túl vékonyra definiáljuk, a statisztikai elemzés – a szokásos mintanagyság mellett – már nem tud vele mit kezdeni, ha pedig túl vastagra, akkor elmosódnak a középpel szembeni tulajdonképpeni specifiku-

A fenti írás az 1996 végén Utasi Ágnes szervezésében az MTA Politikatudományi Intézete által a középrétegesedés, polgárosodás kérdéseiről tartott műhelyvitára készült. Az itt közölt szöveg 1997 februárjában a konferencia alapján tervezett kötet számára kapta jelenlegi formáját. A kötet kiadására a későbbiekben nem került sor. E tézisszerű vitaanyagot – amely jellegénél fogva szakirodalmi hivatkozásokat tételesen nem tartalmaz – változatlan formában tesszük közzé.

mai. Anélkül, hogy kísérletet tennénk e feladat megoldására, célszerűnek tartjuk azt a szempontot hangsúlyozni, hogy elsősorban a törésvonal élességéből, és nem annyira a szélek előre meghatározott méretéből kell kiindulni (és ha úgy adódik, a szokásosnál nagyobb vagy optimalizált mintával kell dolgozni).

A lefelé történő lehatárolás talán egyszerűbb annyival, amennyiben az említett statisztikai-mintavételi probléma itt kisebb szerepet játszik. Valamiféle durva határvonalat a fizikai–szellemi munka, illetve a tulajdonnal való rendelkezés (vállalkozói, illetve önálló státus) jelenthet (itt nem kívánunk azonban állást foglalni a tekintetben, hogy a fogyasztási–életstílus jegyek milyen mértékben veendők figyelembe. Bizonyos típusú stratifikációs modellekben utóbbiaknak nyilván kisebb, másokban nagyobb szerepet kell kapniuk).

2. Összefügg a fentiekkel, de külön is ki kell térni arra a kérdésre, hogy a különböző társadalmi erőforrások lakossági eloszlása az „egyenlőtlenségi profilok”, milyen módon befolyásolják a középrétegek strukturális pozícióját. Más a helyzet az olyan társadalomban, ahol például piramisszerű ez a rajzolat, és más ott, ahol, mondjuk, a hagyma szolgál hasonlatul. Az előbbi esetben a közép strukturális pozíciója bizonyára erőteljesebb, az utóbbiban viszont sokkal markánsabb, és főként az ilyen típusú társadalmak esetében indokolt a középrétegekről mint struktúra-konstituáló erőkről beszélni. Ennyiben a középrétegek vizsgálatát mindig össze kell kötni az össztársadalmi erőforrások eloszlását egzaktul kifejező egyenlőtlenségi mutatók vizsgálatával.

A probléma egy másik metszete, hogy az adott rétegződési modellben abszolút vagy relatív elválasztó mércéket alkalmazunk-e. Relatív értelemben „közép mindig van”, tehát ez a megközelítés – ilyen vagy olyan módon – mindig alkalmazható. Az abszolút megközelítés vagy akkor lehet jogosult, ha világos törésvonalak figyelhetők meg, és ezek jól specifikálható objektív mutatókhoz köthetők, vagy akkor, ha a társadalomban és egyes csoportjaiban több-kevesebb konszenzus van arról, hogy a középréteghez tartozás milyen státusjelleggel jár (meg kell jegyezni, e két feltétel nagy valószínűséggel együtt áll fenn).

3. Az eddigiekben nyitva hagytuk azt a kérdést, hogy a szóban forgó kategória a mai magyar társadalomban az osztály, réteg vagy rend terminusokkal jellemezhető-e leginkább. Mivel az előbbieken a szélek határainak kijelölésénél több ízben is jeleztük az osztályszerű megoldás lehetőségét, a mostani kérdésben mindjárt ki kell jelentenünk, hogy a középet illetően több okból sem tartjuk indokoltnak az osztály terminus alkalmazását: a) A tapasztalatok fényében nem tekinthetjük egységes interakciós csoportnak, amelynek alcsoportjai között is intenzív lenne a kommunikáció. b) Nincs világosan definiált antagonisztikus ellentéte valamilyen más csoportalakzattal. c) Nincsenek világosan elkülönülő sajátos érdekei. (Sőt, meg kell jegyeznünk visszamenőlegesen is, hogy a két világháború közötti periódusról szólva sem beszélhetünk szociológiai értelemben „a” középosztályról.) Ami a rend terminusát illeti, véleményünk szerint a napjainkban végbemenő polarizációs tendenciák sokkal inkább a középszint fragmentálódása, mint egységes életstílusa, presztízrendje kialakulása irányában hatnak. Ezek az objektív tendenciák még akkor is meghatározó erejűek, ha – a történeti kontinuitás jegyében is – komoly törekvések vannak valamilyen egységes státuscsoport létrehozására, és bizonyos rendies vonatkozások

meglétét e fogalommal kapcsolatban nem is tagadhatjuk. Az elmondottak alapján – amennyiben végül is mind az osztály, mind a rend terminusát elvetettük – a magunk részéről (az elméletileg egyébként is kevésbé igényes, elmosódottabb) réteg fogalom alkalmazását tartjuk alkalmazhatónak, ahogy az eddigiekben is „középrétegekről” beszéltünk a vitatott kérdés kapcsán.

4. Az előbb többes számot alkalmaztunk, időzzünk el röviden ennél a kérdésnél. Itt arról a problémáról van tulajdonképpen szó, hogy mennyire egynemű a szóban forgó képződmény, s ez a kérdés sem csak a magyar viszonyok között vetődött fel, hanem a fejlett nyugati társadalmak talaján is. Tudomásunk szerint a legkomolyabban F. U. Pappi foglalkozott a középrétegek belső tagolódásának, illetve egységeségének problémájával. Számos ismérvet (mint házasság, mobilitás, szervezetekbe való integrálódás, pártpreferenciák) blokkmodell-elemzés útján áttekintve, arra a konklúzióra jutott, hogy a hagyományos kispolgárság (az önállók, vállalkozók) és az úgynevezett „új középosztály” (az állami hivatalnokok, szellemi alkalmazottak, irodai dolgozók stb.) a legtöbb vonatkozásban különböző blokkokba tagolódnak, és nem képeznek szorosabb egységet. Újabban alkalmazott stratifikációs modelljében ezeket a csoportokat elkülönítetten is használja. Bár idehaza hasonló jellegű blokkmodell-elemzésre nem került sor, lehetséges, hogy hasonló eredmények adódnának ebben a kérdésben (bár erre nyilván csak az elvégzett elemzések adhatnának választ). Mindenesetre, már csak ebből a megfontolásból is szerencsésebbnek tartjuk a „középrétegek”, mint az egységességet sugalló „középréteg” fogalom alkalmazását (a „középosztályt”, mint említettük, még kevésbé tartjuk indokoltnak).

5. A fogalmi sokszínűséget (ami időnként a tisztázatlanság benyomását is kelti) tovább bonyolítja – az önmagában is nagyon sokértelmű – polgár fogalom használata. Maga a fogalom nem képezi a szociológia nemzetközi mainstream-irodalmának integráns részét – ennek megállapításához elegendő különböző szociológiai szótárakba futó pillantást vetni. Jellegzetes módon a – feudális előzményektől mentes – amerikai társadalomfejlődés nyomán a „polgár” fogalmát egyáltalán nem, vagy csak futólag említik az ottani kézikönyvek. Esetenként előfordul, hogy a címszóként szereplő „bourgeois”-t egyszerűen „middle class”-ként határozzák meg. Az európai és ezen belül elsősorban a német szociológiai irodalom foglalkozott legbővebben a fogalom leírásával, de itt is jellegzetes attribútum a többértelműség hangsúlyozása. A feudális társadalomban a „Bürgerschaft” mindenekelőtt olyan városi rendet jelentett, amely több privilégiummal rendelkezett, mint a különböző függőségekkel korlátozott fél-szabadok, hűbéri viszonyokba tagolt csoportok.

A modern társadalmakban a polgár fogalma sokrétű jelentésváltozáson és differenciálódáson ment keresztül. A német történeti fejlődés során a Besitzbürgertum és a Bildungsbürgertum kettőssége éppúgy megjelent a korabeli köznyelvben, mint a társadalmi tagozódás 19–20. századi szociológiai leírásában. Más jelleggel, a polgári szabadságjogok nyugat-európai fejlődése a bourgeois és citoyen fogalmi párosát termelte ki. Természetesen kísérletet sem teszünk a „polgár” különböző megjelenési formáinak részletes számbavételére, célunk inkább az, hogy a közös specifikum kiemelésével a mai társadalom leírására is alkalmas fogalomhoz jussunk. Számunkra a független egzisztencia, a szabad tevékenység képessége tűnik e szempontból meghatározónak, amelynek forrása az akár gazdasági, akár kulturális vagy politikai ér-

telemben vett autonómia. A par excellence polgár mindhárom értelemben rendelkezik a függetlenség, önmeghatározási képesség egy fokával. Ehhez az ideáltipikus megjelenési formához képest azonban a gyakorlatban a „polgári egzisztencia” variábilis szinteken realizálódik, ahol az autonómia különbözőképpen kötődhet gazdasági, kulturális, szociális és politikai erőforrásokhoz. Ebben az értelemben a polgárság az elit és a középrétegek autonómiahiánnyal jellemezhető csoportjaitól válik külön. Természetesen – éppen az éles határok hiánya, a valóság variabilitása miatt – nagyon nehéz ennek világos operacionalizálása. Nem könnyű konkrétan rámutatni azokra a csoportokra, foglalkozási rétegekre, amelyek a polgárság jellegzetes reprezentánsai. Ehhez nyilvánvalóan empirikus vizsgálatok szükségesek; ezen a helyen csak néhány jellemző példát emelünk ki. A polgár fogalma valószínűleg feltételezi, hogy az autonómia nem egyetlen típusú erőforrása áll rendelkezésre (az egyetlen erőforrás, illetve az arra való ráutaltság maga is autonómia-korlátozó tényező). A polgári létformát másfelől a hierarchikus-hivatali rendbe való betagozottság korlátozza (ez csak akkor nem jelent kizáró tényezőt, ha az egyéb erőforrások olyan mértékben állnak rendelkezésre, hogy az egyénnek bármikor lehetősége van a pozícióváltásra, amennyiben az egyén szellemi szabadságát veszély fenyegeti). Ilyen értelemben tipikusan idesorolhatók a magasan képzett szabadfoglalkozásúak, vállalkozók, a művészeti, egyetemi-tudományos szféra komoly szakmai-társadalmi respektussal rendelkező csoportjai, és a másik oldalon pozicionális helyzetük miatt tipikusan nem itt vehetők számításba például a fegyveres erők alkalmazottai.

A polgárság ilyenfajta értelmezése – a „szabadpályás” és a „hivatali-kötött” rétegeknek a fenti értelemben vett megkülönböztetése – kétségtelenül nem előzmények nélkül való a horizontálisan duális struktúrákra hagyományosan fogékony magyar szociológiai irodalomban. A legpregnansabb példaként Erdei Ferenc úri-polgári megkülönböztetése említhető, amellyel az itt kifejtett interpretáció sok hasonlóságot mutat. Felmerülhet még a kérdés, hogy milyen kontextusban, milyen típusú szociológiai elemzésekben látjuk indokoltnak a polgárság és – visszatérve az előző témához – a középrétegek fogalmának alkalmazását. A középrétegek elhatárolása elsősorban a társadalom vertikális tagolódásának leírásakor tűnik indokoltnak, a polgárság fogalmát pedig az olyan típusú elemzések alkalmával vezethetjük be, amelyek a vertikális tagolódás bizonyos szintjein – gyakorlatilag a felső és a középrétegeken – belül horizontálisan különböztetnek meg nagyobb társadalmi blokkokat.

6. A fentiekből magától értetődően következik, hogy nem tekintjük szinonimnak a nemegyszer így kezelt „polgárosodás” és „középrétegesedés” fogalmat. A két folyamat történetileg is elválhat egymástól. Nyugati társadalmakban hosszabb történeti perióduson keresztül érvényesült a „self-employed” kategória arányának fokozatos csökkenése, viszont a hivatalnoki, alkalmazotti, valamint a középrétegekhez simuló „fehérgalléros-szolgáltatói” csoportoké nőtt. A mi esetünkben az elmúlt években a tulajdonosi-vállalkozói réteg nyilvánvalóan lényegesen kibővült (ami a polgárosodás irányába mutat), ezzel szemben a leépülő állami szektorból kiszoruló alkalmazotti csoportok a középrétegeket apasztják. Sőt az a fajta „lefelé mobilitás” is, amit a tömeges nyugdíjazás ma Magyarországon jelent, az előzőhöz hasonlóan, a középrétegesedést gyengíti.

Ha nagyon sommásan akarnánk megfogalmazni az elmúlt évtizedek magyar társadalmi fejlődésének témánkkal kapcsolatos paradoxonát, a következő ellentmondást jelölhetnénk meg. A Kádár-korszak prosperáló időszakában határozott középrétegesedési tendencia zajlott igen halvány polgárosodási jegyekkel, viszont a rendszerváltás óta eltelt időszakban a társadalom felsőbb rétegeiben – viszonylag szűk sávban – beindult a polgárosodás, de a középrétegesedést tekintve fordított tendencia vette kezdetét.

7. Az elmúlt évtizedben végbemenő polarizáció a rétegidentifikációra is rányomta bélyegét. Középrétegesedő társadalmakban az alsóbb rétegek orientációs mintái közt is megjelennek a középhez sorolódás jegyei, esetenként (pl. az NSZK-ban vagy Ausztriában is ez volt a helyzet) a munkásság felsőbb rétegein belül is határozott középréteg-identitás kialakulásával. Bár e tézisszerű vázlatban empirikus tapasztalatokkal nincs módunk részletesebben foglalkozni, a rétegidentifikációról néhány évvel ezelőtt végzett vizsgálatunk szerint a középrétegekkel való azonosulás – szemben bizonyos nyugat-európai tendenciákkal – jóval szűkebb körű, és nem sugallja a középrétegesedő társadalmak jellegzetesen „felfelé identifikálódó” képét.

8. Téziseinkben végül csak utalásszerűen foglalkozhattunk azzal az elméleti szinten sem elhanyagolható problémával, amit az aktív és az inaktív társadalmi csoportok egymásmellettsége (és az utóbbiak rendkívüli módon növekvő aránya) jelent a rétegmeghatározás szempontjából. Az ilyen irányú vizsgálatoknak a jövőben mindenképpen választ kell tehát adniuk arra, hogy az inaktív populáción belül hogyan határolhatjuk körül a középrétegekhez tartozókat. Hogy a felvetett dilemmák sorát egy hasonló problémával zárjuk, ugyancsak kérdéses, hogy a családok esetében hogyan vegyük figyelembe a házaspárok társadalmi státusában megmutatkozó különbséget (vagy esetleg – a házaspárokat egyénileg kezelve – teljesen eltekintsünk-e ettől az összefüggéstől).

